

ALİ EDİP'İN 'HUKUK-U DÜVEL' ESERİ İŞİĞİNDA

19. YÜZYIL OSMANLI ULUSLARARASI HUKUK DÜŞÜNÇESİNDE

VATANDAŞLIK KAVRAMININ DÖNÜŞÜMÜ

Transformation of the Concept of Citizenship according to Ottoman Perception of International Law in the 19th Century in the Light of 'Hukuk-u Düvel' by Ali Edip

Dr. Ali Osman KARAOĞLU*

Geliş Tarihi: 01.08.2019 Kabul Tarihi: 28.01.2020

ÖZET

Osmanlı Devleti açısından 19. Yüzyıl, hukuk alanında büyük bir modernleşme dönemine sahne olmuştur. Bu anlamda temel hukuk kuralları Avrupa kanunları iktibas (reception) edilerek yeniden düzenlenmiş ve Osmanlı hukuk sistemi kapsamlı bir dönüşüm geçirmiştir. Modernleşme süreci sadece iç hukuk alanında yaşanmamış, Osmanlı Devleti aynı zamanda uluslararası hukuk açısından da Avrupa hukuk sistemine entegre olmaya çalışmıştır. Özellikle 1821 yılında Babıali Tercüme Odası'nın kurulması ile birlikte Vattel gibi Avrupalı yazarların uluslararası hukuk kitapları Osmanlı Türkçesi'ne tercüme edilmiş, diplomatlara yabancı dil ve Avrupa diplomasi hukuku dersleri verilmeye başlanmıştır. 1856 yılında, Islahat Fermanı'nın ilanından çok kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti Paris Kongresi'ne davet edilmiş ve Avrupa devletlerince toprak bütünlüğü garanti altına alınmıştır. Böylece Avrupa uluslararası hukuk sistemine entegrasyon Osmanlı'da vatandaşlık kavramının da dönüşüme uğramasına neden olmuştur. 1869 tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi, Avrupa hukuk sistemlerinde olduğu gibi din eksensiz vatandaşlık kavramından soy ve toprak esaslı vatandaşlık kavramına geçişi sağlamıştır.

ABSTRACT

The Ottoman Empire went through a comprehensive period in terms of modernisation of law during the 19th century. In this sense, fundamental legal rules were reconceptualised through reception of the European law and the Ottoman legal system underwent an inclusive transformation. Modernisation did not take place only in the realm of domestic law. The Ottoman Empire also endeavoured to integrate themselves into the European legal system in terms of international law. Particularly in 1821, when the Imperial Translation Office was established, international law books of European scholars such as Vattel were translated into Ottoman Turkish, and lectures were delivered to diplomatic personnel on the subjects of foreign language and European diplomatic law. In 1856, shortly after proclamation of the Imperial Edict of Reform, the Ottoman Empire was invited to the Paris Peace Congress in which its territorial integrity was guaranteed by European states. Thus, integration into European international law system triggered transformation in the concept of citizenship in the Ottoman Empire. Ottoman Citizenship Law dated 1869 enabled the concept of citizenship to be re-interpreted, as in the European legal systems, based on birth and territory rather than religion which was formerly taken into account.

* Yalova Üniversitesi Hukuk Fakültesi, e-posta:karaogluhukuk@gmail.com, ORCID ID:0000-0003-2979-7001

Bu açıdan değişim, dönemin hukuk öğretisine de sirayet etmiş ve hukuk-u düvel (devletler hukuku) eserlerinde de değişen uluslararası hukuk sistemi ile yeni vatandaşlık esasları incelenmiştir. Bu çalışmada Osmanlı uluslararası hukuk düşüncesinde vatandaşlık kavramı açısından yaşanan dönüşüm, tarihsel olaylar ve dönemin hukuki düzenlemeleri Ali Edip'in Hukuk-u Düvel adlı eseri ışığında izah edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Hukuk, Vatandaşlık, Osmanlı Devleti, Avrupa, Modernleşme, İktibas, Hukuk-u Düvel.

In this regard, the aforementioned transformation process influenced then-current legal doctrine and new citizenship rules along with the novel international law system were examined in international law books (hukuk-u düvel). In this study, transformation of the citizenship concept in the Ottoman perception of international law will be examined in the light of Hukuk-u Düvel written by Ali Edip, relevant historical events and legal regulations of the date.

Key Words: International Law, Citizenship, Ottoman Empire, Europe, Modernisation, Reception, Hukuk-u Düvel.

Giriş*

Uluslararası hukuk açısından devletin unsurları toprak, insan topluluğu ve egemen iktidardır. Her egemen erkin kendisine bağlı olan kişileri ve bu kişilerin hukuksal statüsünü belirlemesi gerekmektedir. Bu belirleme vatandaşlık bağının tesis edilmesi yoluyla olur.¹ Zira *Nottebohm* kararında Uluslararası Adalet Divanı’nın da vurguladığı gibi vatandaşlık bağı sayesinde devlet diplomatik himaye hakkını kullanabilmektedir.² Vatandaşlık kavramı herhangi bir kişinin devlet ile olan ilişki biçimini ifade eder. Başka bir deyişle vatandaşlık bireyin belirli bir devletle kendi arasındaki karşılıklı hak ve ödev ilişkilerini düzenleyen hukuksal bir bağdır.³ İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi vatandaşlığı bir hak olarak kabul etmektedir.⁴ Birey vatandaşlık bağı sayesinde bağlı bulunduğu devletin ekonomik ve siyasal hayatına katılır. Kadim medeniyetlerden bu yana çeşitli isimlerle adlandırılan ve bir şekilde birey ile devlet arasındaki ilişkinin statüsünü ifade eden vatandaşlık benzeri kavramlara rastlayabilmekteyiz. Batı’da⁵ vatandaşlık kavramı Antik Yunan’da site devletini ifade eden “cite” veya “city” sözcüğünden türetilerek şehir devletine aidiyeti ifade eden “citizen” veya “citoyen” kelimeleri ile doğmuştur. Roma’da ise bir topluluğa mensubiyetin ifadesi olarak “civis” veya “civitas” kavramları kullanılmaktaydı.⁶ Ancak bu medeniyetlerde bugün rastladığımız manada vatandaşlık içeriğine rastlayamamaktayız. Bu anlamda örneğin; kadınlara oy hakkı verilmemesi ve sadece 20 yaşın üstündeki erkeklerle siyasal hakların tanınması, toplumun sınıflara ayrılması ve bazı sınıflara diğerlerinden farklı haklar tanınması, köle diye adlandırılan bazı insanların eşya hükmünde sayılması ve hiçbir hakkının olmaması gibi günümüzün vatandaşlık anlayışı ile bağdaşmayacak durumlar söz konusu idi.⁷

Ortaçağ’da ise Hristiyanlığın yayılması ile birlikte hem vatan hem de vatandaşlık kavramı değişime uğramıştır. Artık Hristiyan olan ve olmayan

* Makalenin dördüncü bölümünde yararlandığım Ali Edip’in *Hukuk-u Düvel* adlı kitabına erişebilmemi sağlayan Prof. Dr. M. Macit Kenanoğlu hocama teşekkür ederim.

¹ Karakoç, İrem, “Hukuk Tarihinde Vatandaşlık-Yabancılık Statüsü”, Yetkin Yayınları, 2012, s.19.

² *Nottebohm Case*, (Liechtenstein v. Guatemala), Second Phase, Judgment of April 6th, 1955, s.23.

³ Aybay, Rona; Özbek, Nimet; Perçin, Gizem Ersen, “Vatandaşlık Hukuku”, Siyasal Kitabevi, İstanbul, 2019, s.4 vd.

⁴ Universal Declaration of Human Rights, m.15. https://www.un.org/en/udhrbook/pdf/udhr_booklet_en_web.pdf (erişim tarihi: 12.11.2019).

⁵ Batı kavramı ile benzer tarihsel süreçlerden geçmiş ve benzer dünyevi algılara sahip Avrupa ve benzeri toplumları kastetmekteyiz.

⁶ Güngör, Gülin, “Tabiiyet Hukuku”, Yetkin Yayınları, 2019, s.3-4. Polat, Ezgi Güzel, “Osmanlıdan Günümüze Vatandaşlık Anlayışı”, Ankara Barosu Dergisi, 2011/3, s.129.

⁷ Erdem, Fazıl Hüsnü, “Yeni Anayasaya Doğru: Vatandaşlık. Osmanlı-Türkiye Anayasalarında Ve Yeni Anayasada Vatandaşlık”, SETA Analiz, Nisan 2012, s.6.

ayrımı yapılmaya başlanmış, göklerin hakimiyetine boyun eğen ve yeryüzünde Hristiyanlığın hakim olması için çalışan Hristiyanlar diğer kimselerden farklı haklara sahip olmaktaydı. Bu durum Antik Yunan ve Roma'dan bu yana sosyal ve siyasal haklar bakımından dışlanan kitlelerin yığınlar halinde Hristiyanlığa geçmeleri ve bu yolla siyasal haklarını elde etmeleri sonucunu doğurmuştur. Böylelikle Ortaçağ'ın din eksenli vatandaşlık yaklaşımı Antik Yunan ve Roma vatandaşlık anlayışının temelden değişmesine ve dönüşmesine neden olmuştur. Ancak modern anlamıyla vatandaşlık kavramı yeniçağ sonrasında gelişmeye başlamış ve günümüze kadar dönüşüm geçirerek bugünkü halini almıştır.⁸

Modern anlamda vatandaşlık kavramı Fransız İhtilali'ne, modern vatandaşlık düşüncesi ise Rousseau, Locke gibi aydınlanma düşünürlerinin Toplum Sözleşmesi teorisine dayanmaktadır. Bu teori uyarınca insanlar doğal yaşam halindeyken bu yaşamlarını korumak maksadıyla bir araya gelerek Devlet adı verilen örgütü kurmuşlardır ve bazı haklarını bu örgüte devretmişlerdir.⁹ 1789 Fransız Devrimi sonrası vatandaşlık kavramı, sosyal sözleşme teorisine benzer şekilde, akla ve iradeye dayanan bir akit şeklinde düşünülmüştür. Devlet toplumdaki aldığı yetki ile sosyal düzeni sağlamakta ve devlete vatandaşlık bağı ile bağlı olan yurttaşlar özgür bir biçimde hayatlarını devam ettirmektedir.¹⁰ Artık modern vatandaşlık bağı belirli bir dine mensubiyet üzerine tesis edilmemektedir. Vatandaşlık doğum, evlenme vb. gibi hukukun belirlediği hallerde kazanılmakta; yabancı devlet vatandaşlığına geçme, bazı durumlarda vatandaşlıktan çıkarma gibi yine hukukun öngördüğü hallerde kaybedilmektedir.¹¹ Modern vatandaşlık hukukuna esasen üç ilkenin hakim olduğu belirtilmektedir: 1) herkesin vatandaşlığı olmalıdır, 2) herkesin yalnızca bir vatandaşlığı olmalıdır, 3) herkes vatandaşlığını seçmede özgür olmalıdır.¹² Ancak küreselleşme ile birlikte günümüzde özellikle sonuncu ilkenin büyük oranda değiştiğini söylemek mümkündür.

Osmanlı hukuk tarihinde de Batı'dakine benzer olarak vatandaşlık kavramı dönüşüme uğramıştır. İmparatorluk olmanın getirdiği özelliklerden biri olarak Osmanlı devleti çok kültürlü ve çok dinli bir yapıya sahipti. Ayrıca Osmanlı devletinde temel olarak İslam hukuku uygulanmaktaydı. Bu nedenle klasik dönemde Osmanlı'da vatandaşlık (tabiiyet) dini mensubiyete göre kategorilere ayrılmaktaydı. Tabiiyet sistemi Osmanlı'da millet sistemi şeklinde tezahür etmişti. Buna göre toplum ilkin Müslümanlar ve Gayrimüslimler olarak ikiye ayrılmaktaydı. Gayrimüslimlerin ise hepsi topluluk olarak kabul edilmemekte

⁸ Nomer, Ergin, "Türk Vatandaşlık Hukuku", Filiz Kitabevi, İstanbul, 2019, s. 17-26.

⁹ Berdufi, Nertil; Dushi, Desara, "Social Contract and the Governments Legitimacy", Mediterranean Journal of Social Sciences, Vol. 6, No. 6 S1, 2015, s.393.

¹⁰ Güngör, Gülin, a.g.e., s.5.

¹¹ Nomer, Ergin, a.g.e., s. 122-125.

¹² Erdem, B. Bahadır, "Türk Vatandaşlık Hukuku", Beta Yayınları, 2019, s.12-15.

Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler gibi bazı azınlıklara Zimmi adı verilen bir hukuksal statü verilmekteydi. Bu anlamda kendileriyle zimmet akdi yapılan gayrimüslimler de Osmanlı vatandaşı sayılmakta ancak dini farklılıktan dolayı çeşitli hukuki düzenlemelere tabi olmakta ve cizye ödemekteydi.¹³ Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali’nden sonra milliyetçilik akımlarının artması, Dünya genelinde imparatorlukların yerini ulus devletlere bırakması Osmanlı Devleti’nde de etkilerini göstermiş ve son dönemlerde klasik vatandaşlık tanımı değişmeye başlamıştır. Özellikle Tanzimat sonrası gelişmeler Din ve Zimmet eksenli vatandaşlık ayrımını dönüştürmüş, bunun yerine modern Batı devletlerindeki soy ve toprak esasına dayanan vatandaşlık sistemi hakim olmaya başlamıştır. Bu anlamda en önemli vesikalardan birisi 1869 tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi’dir. Bu kanunname ile ilk defa vatandaşlık hukuku ayrı bir düzenlemeye kavuşmuş ve klasik İslam hukukundan gelen Din ve Zimmet eksenli vatandaşlık sistemi büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır.¹⁴

Esasen Osmanlı Devleti’nde yaşanan dönüşümün temel sebeplerinden biri 1820’lerden sonra ortaya çıkan Avrupa uluslararası hukuk sistemine entegrasyon sürecidir. Bu anlamda 1821’de Babiali Tercüme Odası kurulmuş ve Osmanlı diplomatlarına yabancı dil ve Avrupa diplomasi hukuku eğitimleri verilmiştir. Ayrıca Vattel’in eserleri gibi Avrupa’da yayımlanmış temel uluslararası hukuk kitapları Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir.¹⁵ 1856 tarihli Islahat Fermanı’ndan kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti’nin Paris Kongresi’ne davet edilerek Avrupa uluslararası hukuk sistemine entegre edilmesi, mevzubahis 1869 tarihli kanunnameye de zemin hazırlamıştır. Çalışmamızda faydalandığımız 1891 tarihli Ali Edip’e ait “Hukuk-u Düvel” (veya Hukuk-ı Düvel / devletler hukuku) adlı eser de büyük oranda bu entegrasyonun izlerini taşımakta ve bir bölümünde vatandaşlık kavramındaki dönüşümü incelemektedir. Daha açık ifadeyle diyebiliriz ki Osmanlı sadece temel kanunlarını Avrupa’dan iktibas yoluna gitmemiş aynı zamanda Avrupa uluslararası hukuk sistemine de entegre olmuştur. Bu durum da hem iç hukuk açısından bir dönüşümü beraberinde getirmiş hem de devletler hukuku kitaplarının içeriğini etkilemiştir.¹⁶ Çalışmamızın devamında öncelikle klasik

¹³ Kenanoğlu, M. Macit, “Zimmi (Osmanlılarda)”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 44, 2013, s.438-440. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/44/C44023695.pdf> (erişim tarihi: 09.11.2019).

¹⁴ Polat, Ezgi Güzel, a.g.e, s.134-135.

¹⁵ Balcı, Sezai, “Babiali Tercüme Odası”, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2013, s.139 vd..

¹⁶ Osmanlı Devleti’nin Avrupa merkezli uluslararası hukuka entegrasyonu hakkında bakınız: Palabıyık, Mustafa Serdar, “The Emergence of the Idea of ‘International Law’ in the Ottoman Empire before the Treaty of Paris (1856)”, Middle Eastern Studies, 2014, Vol.50:2, s.233-251; Palabıyık, Mustafa Serdar, “International Law For Survival: Teaching International Law in The Late Ottoman Empire (1859–1922)”, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 2015, Vol.78, s.271-292.

dönem Osmanlı Hukukundaki vatandaşlık ayrımı ile modern dönemde vatandaşlık kavramını mukayeseli olarak işlemeye çalışacağız. Daha sonra dördüncü bölümden itibaren özellikle Ali Edip'in Hukuk-u Düvel adlı eserinden yola çıkarak dönemin uluslararası hukuk düşüncesinde vatandaşlık kavramının dönüşümünü inceleyeceğiz. Ancak kitabın; savaşın henüz yasaklanmadığı, içişlerine karışma yasağının yerleşmediği ve sömürgeciliğin devam ettiği bir dönemde, Avrupamerkezci uluslararası hukuk anlayışı çerçevesinde kaleme alındığını unutmamak gerekir.¹⁷

1. Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Vatandaşlık Anlayışı

İslam hukukuna göre vatandaşlık hukuku doğal olarak İslam ülkesinde cari olan hukuktur. Bu sebeple ilkin İslam ülkesinin neye göre belirlendiğini izah etmek gerekir. İslam hukukuna göre yeryüzü Dar'ül İslam ve Dar'ül Harb olmak üzere iki kısma ayrılır. Müslümanların ekseriyette olup olmadığına bakılmaksızın bir beldenin yönetiminde Müslümanlar hakim ise ve o belde İslam hukukuna göre idare olunuyorsa oraya Dar'ül İslam adı verilir.¹⁸ İslam siyasi hakimiyetinin dışında kalan, yönetim ve hukuk esasları İslama dayanmayan beldelere ise Dar'ül Harb adı verilir.¹⁹ Burada yönetimin merkezîyetçi olması da aranmaz. Örneğin aynı anda varlıklarını sürdüren Osmanlı Devleti, Memlukler ve Hindistan'daki Gurganiyye Devleti (Babürlüler) hepsi birden tek vatan gibi Dar'ül İslam kabul edilirdi. Dolayısıyla bir müslümanın bu ülkelerin sınırlarından içeri alınmaması mümkün değildi. Dar'ül Harb ise Dar'ül İslamın zıddı olup yönetimin Müslümanların elinde olmadığı ve İslam hukukunun uygulanmadığı beldelere denir. Müslümanlar bu beldelerde ekseriyette olsa dahi durum değişmez. Dar'ül Harb demek İslam ülkesinin el'an savaş içinde bulunduğu ülkeyi değil aralarında sulh anlaşması bulunmadığı için her an savaş edilebilecek ülkeyi ifade ederdi. İslam ülkesiyle aralarında anlaşma bulunan ülkeye Dar'üs Sulh denirdi ancak hukuken bunlar da Dar'ül Harb ile aynı statüde bulunmaktaydı.²⁰

Bazen Dar'ül Harb Dar'ül İslama, Dar'ül İslam da Dar'ül Harbe dönüşebilir. Dar'ül Harbin Dar'ül İslama dönüşmesi üç halde olabilir: 1) İslam ordusu bir yeri fetheder ve orada İslam ahkâmını icra etmeye başlarsa orası Dar'ül İslam olur. 2) Dar'ül Harb'te yaşayan gayrimüslimler (yönetimiyle birlikte) topyekün Müslüman olursa ülkeleri Dar'ül İslam olur. 3) Dar'ül Harb ahalisi vergi vererek Müslümanların hakimiyetini kabul ederse ülkeleri Dar'ül İslam olur.

¹⁷ Kennedy, David, "International Law and the Nineteenth Century: History of an Illusion", Nordic Journal of International Law, Vol.65, 1996, s.390-391.

¹⁸ Özel, Ahmet, "Darü'lislam", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 8, 1993, s.542. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/8/C08003254.pdf> (erişim tarihi: 09.11.2019).

¹⁹ Özel, Ahmet, "Dar'ülharb", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 8, 1993, s.536. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/8/C08003249.pdf> (erişim tarihi: 09.11.2019).

²⁰ Ekinci, Ekrem Buğra, "Osmanlı Hukuku", Arı Sanat Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2012, s.298.

Görüldüğü üzere bir yerin Dar’ül İslam kabul edilmesindeki asıl kriter şöyle ya da böyle müslümanların egemen güç olmasıdır. Dar’ül İslamın da Dar’ül Harbe dönüşmesi mümkündür ki bu tek şekilde olur: sonradan gayrimüslimlerin İslam ülkesini işgal edip müslümanların yönetimini ve İslam ahkâmını yürürlükten kaldırması. Ancak işgalci devlet İslam ahkâmına dokunmaz ise orası hala Dar’ül İslam addolunur.²¹ İşte bir beldede hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin yaşaması, din referanslı bir vatandaşlık ayırımını doğurmuş ve gayrimüslimlerle zimmet anlaşması yapılmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti’nde de temel olarak devam etmiştir.

Özellikle 1453 yılında Osmanlı Devletinin imparatorluk olması ile daha çok etkisini gösteren farklı din ve kültürleri bir arada bulundurma özelliğinin bir neticesi olarak Osmanlıda adına “Millet Sistemi” denilen bir toplumsal yapılanmaya gidilmiştir. Böylelikle politik anlamda gayrimüslimler siyasal sistemin dışında değil içinde tutulmuştur.²² Buna göre temel olarak bireyin devlet ile olan ilişkilerini düzenleyen vatandaşlık hakları mensup olduğu din baz alınarak kurulacaktı. Bu yapılanmanın temel amacı farklı cemaat ve dini grupların kendi kültürlerini koruyarak Osmanlıya bağlanmalarını sağlamak ve neticede üst kimlik olarak Osmanlılık bilincini ortaya çıkarmaktır.²³ Bazı yazarlara göre Osmanlının son dönemlerinde yapılan düzenlemelere bakılarak klasik dönemden beri yekpare bir millet sistemi uyguladığını söylemek yanlıştır. Bu görüşte olan yazarlara göre Osmanlının en baştan veya Fatih döneminden başlayarak belirli bir millet sistemi uyguladığı genel bir kabulden ibarettir.²⁴ Ancak ekseriyet görüşü Osmanlıda, dönem dönem farklılaşsa da, bir millet sisteminin uygulandığı yönündedir. Hatta Osmanlı millet sisteminin tarihten gelen İslam millet sisteminin sui generis (kendine özgü) bir yorumu olduğunu, Osmanlının bunu gayrimüslim cemaatler şeklinde ortaya koyduğunu ifade edenler de olmuştur.²⁵ Nitekim Fatih Sultan Mehmet, saltanat döneminde Rum, Ermeni, Yahudi ve Ortodoks cemaatlerine kendi içlerinde özerklik vermiş ve bunların başlarının İstanbul’da oturmalarını uygun görmüştür.²⁶ Ortodoksların millet sistemine dahil olup olmadıkları ise tartışmalıdır. Ancak Rum Patrikhanesi etrafında toplanan Ortodoks Hristiyanlar Osmanlı içerisindeki en önemli azınlık

²¹ Ekinci, Ekrem Buğra, a.g.e, s.299.

²² Adıyeke, Nuri, “Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi”, Yeni Türkiye Dergisi, Sayı 60, s.3.

²³ Polat, Ezgi Güzel, a.g.e, s.132.

²⁴ Kenanoğlu, M. Macit, “Tek Devlette Çok Hukuk Olabilir mi?”, Düşünen Siyaset, Ağustos-Eylül 1999, Sayı:7-8, s.124.

²⁵ Ortaylı, İlber, “Osmanlı’da Azınlıklar ve Millet Sistemi”, *Üç Kıtada Osmanlılar, Osmanlı’yı Yeniden Keşfetmek 3*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007, s.63.

²⁶ Kurtaran, Uğur, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 8, 2011, s.4.

unsurlardan biri idi.²⁷ Bazı yazarlara göre ise Osmanlıda klasik İslam hukukuna benzer şekilde gayrimüslimler ile zimmet anlaşması yapılması onlara otonomi verildiği ve Osmanlının bu otonomi yoluyla bir millet sistemi uyguladığı anlamına gelmez. Gayrimüslimlerin zimmet akdi ile can, mal ve namuslarının güvence altına alınması, onlara özerklik gibi bir otonomi verildiğini göstermez.²⁸

Bazı yazarlar Osmanlı Millet sisteminin tarihsel kökenini Medine Vesikası'na kadar dayandırmaktadır. Hicret sonrası Medine'ye yerleşen İslam Peygamberi önce Medine'deki Evs ve Hazrec kabilelerini barıştırmış ardından gayrimüslim Ehli Kitap (kendilerine kitap gönderilenler) ve müşrikler ile bir sözleşme imzalamış ve kendilerine iç işlerinde özerklik tanımıştır. Buna göre sosyal meselelerde Ehli Kitap kendi içlerinde yine kendi dini kuralları doğrultusunda yaşayacak ancak dışarıdan gelen bir tehdide karşılık Müslümanlar ile birlikte hareket edeceklerdi.²⁹ Kimi yazarlar bu vesikayı ilk anayasa veya ilk toplum sözleşmesi olarak nitelendirmekte, bazıları ise vatandaşlık ve yönetim işlerini düzenleyen bir siyasal sözleşme olarak değerlendirmektedir.³⁰

Medine Vesikası ile başlayan ve sonradan daha çok gelişen İslam Vatandaşlık Hukukuna göre toplum öncelikle Müslümanlar ve Gayrimüslimler olmak üzere ikiye ayrılır. Gayrimüslimler de Ehli Kitap ve Müşrikler olarak ikiye ayrılmaktaydı. Ehli Kitap da Müslümanlar ile harb halinde bulunan Ehli Harb ve Müslümanlar ile savaş halinde bulunmayan, onlarla anlaşma yapmış olan Ehli Ahd olarak ikiye ayrılmaktaydı.³¹ Müslümanlar ile anlaşma yapmış olanlardan, İslam topraklarında devletin koruması altında sürekli yaşayanlara "zimmi", kendilerine geçici süreyle İslam topraklarında yaşama izni verilmiş olanlara "muhad", ticari faaliyet izni verilmiş olanlara da "müstemen" denilmekteydi. Zimmiler devletin korumasına karşılık "haraç" adı altında bir vergi öderlerdi ve ayrıca erkek zimmiler askerlik hizmetinden muaf olma karşılığında "cizye" adı altında bir vergi vermekteydi. Eğer zimmi şehirler veya ülkeler arası ticaret yapıyorsa, dış ticaretten alınan vergi kalemi olarak kendisinden "öşür" adı altında bir vergi alınırdı. Bu şartlar dahilinde her zimminin can ve mal güvenliği sağlanmış ve en yüksek siyasi görevler hariç olmak üzere devlet ve toplum hayatında Müslümanlarla benzer sosyal ve siyasal haklara sahip olmuşlardır.³²

²⁷ Mumyakmaz, Hatice Güzel, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Vatandaşlık", IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013, s.33-40.

²⁸ Kenanoğlu, M. Macit, "Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek", Klasik Yayınları, İstanbul 2007, s.10-16.

²⁹ Ulugöl, Mehmet Cem, "Osmanlı Ve Türkiye'de Vatandaşlık Kavramı, Azınlıklar Üzerinde Etkisi Ve Uygulamaları", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.32.

³⁰ Sambur, Bilal, "Medine Vesikasının Özgürlük ve Çoğulculuk Açısından Tahlili", Liberal Düşünce, 2014, Sayı 76, s.179-186.

³¹ Özel, Ahmet, "Gayri Müslim", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 13, 1996, s.418. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/13/C13004850.pdf> (erişim tarihi: 09.11.2019).

³² Kaya, Önder, "Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar", Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, s.13-19.

Bazı yazarlara göre Osmanlı İmparatorluğunun bazı kendine has özellikleri doğal olarak İslam hukukundaki esasların da kendine has bir şekilde uygulanması neticesini doğurmuştur. Osmanlıda her millet, kendi iç yönetimi bakımından milletlerin başlarına tabi olmuş ve kendi miras, aile, evlenme, boşanma vs. hukukunu uygulamıştır. Şer’i hukuka sadece ceza hukuku alanında tabi olmuşlardır. Milletlerin başları padişah ile ilgili millet arasında düzenleyici bir rol oynamaktaydı. Milletlerin hem merkezi düzeyde hem de yerel düzeyde olan başları kendi din adamları arasından bağlı bulunduğu milletçe seçilir ve padişah tarafından ataması yapılırdı. Bu temsilciler kendi yönetimi altındaki köy ve şehirlerde padişaha bağlı olarak gerekli düzenlemeleri yapar, vergileri toplarlardı. Bu anlamda hem padişaha hem de Osmanlının yerel yöneticilerine karşı sorumlu bulunurlardı. Esasen müslüman milletini padişah temsil etmekteydi ancak yine de Müslümanlar için de dini liderlik anlamına gelen şeyhülislamlık makamı söz konusuydu. Şeyhülislam, yönetim ile Müslüman millet arasındaki iletişimi ve uyumu sağlamakla mükellef idi.³³

Osmanlıda zimmilerin mal ve can güvenlikleri sağlanmasına ve toplum çoğulcu olmasına rağmen zimmiler ile müslümanlar tamamiyle eşit sayılmamaktaydı. Bunun birinci sebebi İslam hukukunda müslümanlar ile gayrimüslimlerin bazı hususlarda farklı hükümlere tabi olması, ikinci sebebi de Osmanlı devletinde siyasal anlamda hakim milletin müslümanlar olmasıydı. Bu da doğal olarak Millet-i Hakime (müslümanlar) ve Millet-i Mahkume (tabi olan milletler) ayrımını doğurmuştu. Bu ayrımın bir neticesi olarak zimmiler bazı meselelerde kısıtlı bir özgürlük alanına sahipti. Örneğin; zimmi bir erkek, müslüman bir kadınla evlenemezdi, zimmiyi öldüren müslümana idam cezası verilmezdi, gayrimüslimler gayrimüslim olduklarını belli edecek şekilde bazı işaretler taşırlardı, gayrimüslimlerin evleri müslümanların evlerinden yüksek olamazdı, Mekke ve Medine gibi müslümanlarca kutsal sayılan yerlerin yakınlarında gayrimüslimler ikamet edemezlerdi, silah kuşanamaz ve ata binemezlerdi, yüksek sesle ibadet edemezlerdi, ramazan ayında müslümanların önünde yiyip içemezlerdi, haç ve domuz gösteremezlerdi, umumi mahallerde şarap içemezlerdi.³⁴ Lewis’e göre İslam toplumlarında zaten hiçbir zaman müslümanlar ile gayrimüslimlerin eşit olması düşünülemez. Ancak önemli olan bu eşitsiz durumun bir zulüm haline dönüşüp dönüşmediğidir. Nitekim ayrımcılık ile zulüm farklı neticeleri olan kavramlardır. Yazara göre Ortaçağ’daki veya Hindistan’daki Kast sistemi veyahut Avrupa’daki aristokratik sistemler göz önünde bulundurulduğunda İslam sisteminin daha eşitlikçi bir görüntü verdiği kabul edilmelidir.³⁵

³³ Karpat, Kemal H., “Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma”, İmge Kitabevi, 2006, s.118.

³⁴ Kaya, Önder, a.g.e, s.16.

³⁵ Lewis, Bernard, “İslam Dünyasında Yahudiler”, İmge Yayınları, Ankara 1996, s.13-18; Ayrıntılı bilgi için bkz. Kenanoğlu, M. Macit, Osmanlı Millet Sistemi, s.4-5.

Bahsedilmesi gereken ilginç bir mesele de Osmanlı Devletinde yaşayan Şiilerin hukuki statüsüdür. Bilindiği üzere Osmanlının kuruluş dönemlerinde gerçekleşen Şeyh Bedreddin ayaklanması Osmanlı devletinin Şiiler konusundaki politikasının değişmesine ve Osmanlı'nın siyasi olarak Şiileri farklı statüde değerlendirmesine yol açmıştır.³⁶ Daha sonra Osmanlı-Safevi ilişkilerinin sürekli bir çatışma haline bürünmesi ve Osmanlı alimlerinin Şiiliği Sünnilik ile bağdaşmayan bir inanç sistemi olarak belirleyen fetvaları Şiilerin Osmanlı devletinde farklı hukuki statüye girmelerine sebep olmuştur. Şiiliğin siyasallaşma ve devlet statüsüne erişebilme potansiyeli Osmanlıyı her daim Şiilere birtakım kısıtlamalar yapmak durumunda bırakmıştır. Örneğin Şii-Sünni medreseleri Osmanlıda hep ayrı olagelmiş homojen bir eğitim sisteminin önüne geçilmiştir. 1822 tarihli buyruk ile Osmanlıda Şiilerle evlenme sakıncalı görülmüştür. 1874 tarihli bir nizamname ile Osmanlı tebası ile İran tebası arasındaki evlilikler kesin olarak yasaklanmıştır. Bu durum Resmi Mezhep olarak Sünnilik ve Hanefiliği benimsemiş olan Osmanlı devletinde, Şiilerin esasen Müslümanlar gibi sayılmaması gerektiğine dair bir karinedir ancak Şiilerin gayrimüslim sayılması gerektiğine dair açık bir düzenleme de mevcut değildir. Bu sebeple Osmanlı devletinde Şiilerin vatandaşlık durumu tartışmalı olmuştur. İleride inceleyeceğimiz üzere 19. Yüzyılın sonlarına doğru vatandaşlık esası değişince İranlılar herhangi başka bir devlet vatandaşı gibi ecnebi sayılmışlardır ve vatandaşlık statüleri buna göre belirlenmiştir.³⁷

2. Vatandaşlık Sisteminin Dönüşümüne Zemin Hazırlayan Faktörler

17. yüzyıla gelindiğinde Osmanlıda ekonomik sistemin temel gelir kaynaklarından biri olan ve köylü kesimi kontrol altında tutmak için kullanışlı bir sistem olan Tımar sisteminin zayıflamasıyla birlikte Osmanlı millet sisteminin değişim sürecine girmeye başladığına şahit olmaktayız. 18. yüzyıla doğru vergi toplama işi tümüyle aracılara bırakılınca merkezi yönetimin otoritesi iyice zayıflamaya başlamıştır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak ise bir nevi toplumun feodalleri olan ayanlar daha güçlü bir konuma yükselmişlerdir. Bunun yanı sıra Fransızlara verilmiş olan kapitülasyonlar dış devletlerin baskısıyla 18. yüzyılda tüm Katolikleri ve Ortodoksları kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu da gayrimüslim tüccar sınıfının müslümanlardan daha avantajlı bir konuma yükselmesinde büyük rol oynamış, gayrimüslimlerin yargısal, ekonomik ve

³⁶ Şeyh Bedreddin'in şii olup olmadığı tartışmalıdır. Bu anlamda şii olduğunu belirten görüşler için bakınız: Bardakçı, Mehmet Necmettin, "Osmanlı Devleti'nin Fetret Dönemi ve Şeyh Bedreddin Hareketi", SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 4, 1999, s.60. Şii olmadığını belirten görüşler için bakınız: Dindar, Bilal, "Bedreddin Simavi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 5, 1992, s.334. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/5/C05001982.pdf> (erişim tarihi: 09.11.2019).

³⁷ Çağ, Galip; Ural, Selçuk, "Osmanlı-İran İlişkileri ve Osmanlı Modernleşme Çabaları Bağlamında Osmanlı Kadınının İranlılarla Evlenme Yasağı ve Uygulamaları", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3/13, 2010, s.59-64.

idari bakımdan birtakım imtiyazlar elde etmesini sağlamıştır.³⁸ Dış devletlerin azınlıkların hamiliğini üstlenmesi ve yeri geldiğinde Osmanlıya karşı bu kesimleri kışkırtması millet bilincinin ve Osmanlıya aidiyet duygusunun zayıflamasına neden olmuştur. Böylelikle 19. Yüzyıla gelindiğinde Rum, Ermeni, Ortodoks gibi azınlık cemaatlerinin etkinliğini iyice arttırıp birer güç odağı haline geldiğini görmekteyiz. Gayrimüslim unsurlar artık dış politikada Osmanlıya karşı politik bir silah olarak kullanılmaktaydı. Hatta bazı zimmiler başka ülke vatandaşı olan kişilerin geldiği avantajlı durumdan yararlanmak için Osmanlı vatandaşlığından çıkıp yabancı ülke uyruğuna dahi geçmeye başlamışlardır.³⁹

Osmanlı gayrimüslimleri Akdeniz ticaretinin artmasıyla birlikte batıdan daha çok etkilenir hale gelmişlerdir. Bu anlamda batıya giden diplomatların Avrupa’yı çok övmesi ile bazı Avrupa devletlerine 16. Yüzyıldan itibaren bazı kapitülasyonlar verilmesi ve batılı devletlerin bu imtiyazları kullanarak gayrimüslim azınlıkları himaye etmeye çalışması özellikle gayrimüslim cemaatler üzerinde bir özgüven yenilenmesine neden olmuştur. Yabancı devletlerin himayesi neticesi doğan “mahmilik” (himaye edilen) statüsü yabancı devlet vatandaşlığına geçmesi dahi kişinin Osmanlı topraklarında avantajlı bir şekilde yaşayıp ticaret yapmasına neden olmuştur. Belirtmek isteriz ki mahmilik (protege) modern uluslararası hukukta yer alan “diplomatik himaye” kurumundan farklı olarak sadece yabancılar için değil vatandaşlar için de söz konusu olabilmekteydi. Daha açık ifadeyle Osmanlı tebası olan gayrimüslimler yine Osmanlı vatandaşı kalmakla birlikte yabancı devletler tarafından himaye edilebilmekteydi.⁴⁰ Bu durumda mahmi, Osmanlı topraklarında yabancı devlet himayesinde olmanın getirdiği avantajlar neticesinde bazı hukuki ve cezai müeyyidelerden, vergilerden muaf tutulmuştur. İngiltere ve Rusya gibi yabancı devletler Osmanlı vatandaşlarına sürekli bir şekilde mahmilik beratı vererek Osmanlı içişlerinde politik bir güç elde etmek istiyorlardı. Hatta Osmanlı Devletinde bulunan Avrupa Devletlerinin konsolosluklarında görevlendirilen tercümanlar dahi zamanla yabancı devletlerin himayesi altına girerek ve berat alarak mahmi statüsü elde etmeye başlamışlardır. 18. yüzyılda himaye meselesi kontrolden çıkmış, defalarca mahmilere ve tercümanlara nota verilmiş ve vergilerini ödemeleri talep edilmiş ancak bu tür çabalar yetersiz kalmıştır.⁴¹ Hatta Osmanlı bazen çok sert önlemler almak zorunda kalmıştır. Örneğin 1821 yılında Sultan’ın izni olmadan Danimarka himayesinde olmak isteyen bir kişi hapsedilmiş ve bu talebinden vazgeçmesi istenmiş, vazgeçmeyince idam edilmiştir. Ancak bu durum yine de zimmilerin himaye beratı almalarını

³⁸ Çelikel, Aysel; Gelgel, Günseli Öztekin, “Yabancılar Hukuku”, Beta Yayınları, 2017, s.46-53.

³⁹ Karpat, Kemal H., a.g.e, s.144 vd..

⁴⁰ Konan, Belkis, “Osmanlı Devletinde Protege (Koruma) Sistemi”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 58, Sayı 1, 2009, s.175-176.

⁴¹ Karakoç, İrem, a.g.e, s.187-193.

önlememiştir. Bazı yazarlara göre 18. Yüzyılın sonunda Avusturya 200.000 ve Rusya 120.000 kadar Osmanlı vatandaşını himayesi (protege/mahmi) altına almış idi. 1810'da Müslüman tüccarlara "hayriye tüccarı" statüsü verilerek gayrimüslimlere karşı olan avantajsız durumun dengelenmesi amaçlanmışsa da yeterli olmamıştır. Berat alan gayrimüslimlerin harac, avarız, kassabiye ve tekalif'i örfiye gibi vergilerden muaf tutulması dezavantajlı durumu daha da derinleştirmiştir.⁴²

Avrupa devletleri ile ardı ardına yapılan kapitülasyon anlaşmalarında gayrimüslimlere ticari kolaylıkların getirilmesi özellikle Rum cemaati başta olmak üzere bir ticari burjuva sınıfı oluşmasına neden olmuştu. Bu şekilde güçlenen azınlıklar Avrupa devletlerinin de desteğiyle bağımsızlık hareketlerine önderlik etmişler, 1821-1829 Yunan İsyanında Rumların başı çektiği gibi, Osmanlıda azınlıkların ayaklanmasına ivme kazandırmışlardır. Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu siyasi çalkantıdan bağımsızlık elde edemeyen gayrimüslimler dahi kitleler halinde Avrupa devletlerinin uyuşuna geçmeye başlamışlardı.⁴³ Böylelikle ayrıcalıklardan faydalanan kesimler müslümanlara nazaran daha da güçlü bir konuma gelmeye başlamışlardır. Bu durumu önlemek amacıyla Osmanlı yönetimi vatandaşlık hukukunu yeniden düzenleyecek bir dizi sosyal ve siyasal reform yapmak zorunda kalmıştır.

3. 19. yüzyılda Osmanlı Vatandaşlık Anlayışının Dönüşümü

Kopma noktasına gelen toplum bağlarını yeniden güçlendirmek adına 1839 Tanzimat Fermanı'yla başlayan reformlar 19. Yüzyıl boyunca sürekli bir şekilde genişleme eğilimi göstermiştir. Özellikle Tanzimat Fermanı'nda yer alan "*Bu İmparatorluk ödünleri dini ya da mezhebi ne olursa olsun bütün uyruklarımızı kapsar*" ifadesi, Osmanlı tebasından herkesin kanun önünde eşitliği prensibini resmi politika haline getirmekteydi.⁴⁴ 1856 tarihli Islahat Fermanı da Rusya'nın Ortodoksların hamiliğine soyunmasını engellemek için gayrimüslimler hakkında devrim niteliği taşıyacak vaatlerde bulunuyordu. Ferman'da gayrimüslimler lehine yer alan düzenlemelerin bazıları şöyleydi: Osmanlı tebasına mensup hiç kimse dini ayın yapmaktan men edilmeyecek, memuriyete ve okullara kabulde din farkı gözetilmeyecek, vergiler herkesten eşit olarak tahsil edilecek, gayrimüslimlere hakaret edilmeyecek, cizye vergisi kaldırılıp gayrimüslimlerin de askerlik yapması sağlanacak, mahkemelerde gayrimüslimlerin şahitlikleri kabul edilecek ve kendi dinlerine göre yemin etmeleri sağlanacak, Eyalet ve Sancak meclislerinde gayrimüslim temsilcilere

⁴² Çizakça, Murat; Kenanoğlu, M. Macit, "Ottoman Merchants and The Jurisprudential Shift Hypothesis", In Faroqhi, Suraiya; Veinstein, Gilles (ed), "Merchants in the Ottoman Empire" Collection Turcica, Vol.XV, 2008, Peeters Publishers, s.195-215..

⁴³ Mumyakmaz, Hatice Güzel, a.g.e, s.38-40.

⁴⁴ Davison, Roderic H., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)", Agora Kitaplığı, 2005, s.42.

daha çok yer verilecek.⁴⁵ Görüldüğü üzere Osmanlı, Islahat Fermanı ile, Avrupa Devletlerince kuvvetle muhtemel istenecek olan gayrimüslim imtiyazlarını daha baştan kendisi vermek istemiştir.

Vatandaşlık anlayışının dönüşümü 1876 tarihli Kanun-i Esasi’yi de etkilemiştir. Kanun-i Esasinin 8. Maddesinde vatandaşlık tanımı şu şekilde yapılmıştır: *“Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise olsun bilâ istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve iza’ edilir”*.⁴⁶ *Görüldüğü üzere Kanun-i Esasi herhangi bir dini, etnik veya mezhebi kimlik üzere değil Osmanlılık referans alınarak vatandaşlık bağıni belirlemiştir. Esasen buradaki Osmanlılık ile kültürel veya dini benzeşmeden ziyade politik olarak birlikte olma amaçlanmıştır.*⁴⁷

Osmanlı Devleti’nin vatandaşlık hakkında en önemli düzenlemesi 1869 tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi’dir. İlan edildiği tarihten Osmanlı Devletinin yıkılışına ve hatta Cumhuriyet sonrası 1928 tarihine kadar yürürlükte kalmış ve Vatandaşlık hükümleri bu kanunname baz alınarak uygulanmıştır. Bu sebeple Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi’nin geniş bir şekilde ele alınması gerekmektedir.

4. 1869 Tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi ve Vatandaşlık

Gayrimüslim Osmanlı tebasının kapitülasyonlardan faydalanarak sürekli bir şekilde yabancı ülke vatandaşlığına geçmesi zorunlu olarak Osmanlı mevzuatının dönüşümünü gerektirmişti.⁴⁸ 1869 tarihinde 9 madde olarak kabul edilen Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesinin gerekçesinde Osmanlı tebaasının; uzun bir süreden beri yabancı pasaport alarak, dış ülkelerin vatandaşlığında oldukları ve ecnebi oldukları iddiasında bulunmaları meselesinden yakınılmaktaydı. Bu nedenle mevzubahis kanunnamenin esasen zorunlu bir modernleşme örneği olarak elzem bir ihtiyaçtan doğduğunu söyleyebiliriz.⁴⁹ Bazı yazarlara göre Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi İslam dünyasındaki ilk seküler vatandaşlık kanunu olup 1851 Fransız Vatandaşlık Kanunu örnek alınarak hazırlanmıştır.⁵⁰

Tabiiyetten maksat bir şahsın hangi devlete bağlı olduğunun belirlenmesidir demiştik. Bu anlamda tabiiyet (vatandaşlık) devletler hukuku alanında esas meselelerden biridir. Her devlet kendi vatandaşlık esaslarını ortaya koymakta

⁴⁵ Mumyakmaz, Hatice Güzel, a.g.e, s.38-44.

⁴⁶ Gözler, Kemal, “Türk Anayasaları”, Ekin Yayınevi, 1999, s.30-63.

⁴⁷ Erdem, Fazıl Hüsnü, a.g.e, s.10.

⁴⁸ Doğan, Vahit, “Türk Vatandaşlık Hukuku”, Savaş Yayınevi, 2019, s.35.

⁴⁹ Serbestoğlu, İbrahim, “Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu”, OTAM, 29/2011, s.13.

⁵⁰ Aybay, Rona; Özbek, Nimet; Perçin, Gizem Ersen, a.g.e, s.61.

serbesttir. Medeni devletlerin vatandaşlık hükümleri arasında birçok farklar mevcuttur. Bu sebeple kanunnamede vatandaşlık sıfatının belirlenmesi, kazanılması ve kaybı gibi meseleler önem arz etmektedir. Kanunnameye göre Tabiiyet-i Asliye bir kimsenin dünyaya geldiği anda kanunca bahşedilen sıfatıdır. Tabiiyet-i Müktesebe ise şahsın sonradan hayatının bir evresinde kanuna uygun olarak sarıh veya zımni rızasıyla ve bazen rızası hilafına kazandığı vatandaşlık sıfatıdır. Biz bu kavramları ve tabiiyetin hukuki sonuçlarını dönemin yabancı devlet hukukları ile mukayeseli olarak ve çoğunlukla Ali Edip'in 1891 tarihli Hukuk-u Düvel adlı eserinden istifade ederek incelemeye çalışacağız. Bu anlamda belirtmeliyiz ki Ali Edip'in dönemin yabancı kanunlarından verdiği mukayeseli örnekler günümüzde değişmiş veya ortadan kalkmış hukuki düzenlemeler olabilir. Benzer şekilde Osmanlı kanunları da Cumhuriyet sonrası kısa bir süre yürürlükte kalmış ve daha sonra yeni düzenlemeler ile değiştirilmiştir. Dolayısıyla Ali Edip'in kitabının güncel durumların mukayesesi yerine dönemin uluslararası sistemi çerçevesinde aktarılan bir mukayese yaptığı unutulmamalıdır.⁵¹

4.1. Vatandaşlığın Aslen İktisabı (Tabiiyet-i Asliye)

Vatandaşlığın aslen iktisabı doğum yoluyla olur. Yani Asli Tabiiyet bir kimsenin doğum yoluyla kazandığı tabiiyettir. Aslen iktisapta bazen soy, bazen doğum yeri ve bazen hem soy hem de doğum yeri esas alınır. Örneğin; İsviçre, Almanya, İsveç, Avusturya-Macaristan, Meksika ve Kosta-Rika kanunları soyu; İngiltere, ABD, Portekiz, Danimarka, Brezilya ve çoğu Latin Amerika ülkesi doğum yerini aslen iktisapta esas kabul ederler. Fransa, Belçika, İtalya, Rusya, Yunanistan, Lüksemburg ve Hollanda ise hem soyu hem de doğum yerini aslen iktisapta şart koşmaktadırlar. Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesinin 1. maddesine göre anne ve babası veya yalnızca babası Osmanlı tabiiyetinde bulunan şahıs doğumla birlikte Osmanlı tabiiyetinde kabul edilir. Bu nedenle bir şahsın vatandaşlığının tespiti için annesinden çok babasının hangi sıfatı taşıdığı önem arz etmektedir. İleride açıklanacağı üzere kanunnameye göre Osmanlı tebasından biriyle evlenen kadın Osmanlı tabiiyetini kazanır. Kanunnamenin 2. maddesine göre anne ve babası ecnebi (yabancı) olan ve Osmanlı topraklarında doğan bir kimse rüşt yaşına erdikten itibaren 3 yıl içerisinde Osmanlı tabiiyetine geçmeyi talep edebilir ki bu durum devletçe bahşolunan bir imtiyaz niteliği taşır. Çünkü ileride açıklanacağı üzere Osmanlı tabiiyetini sonradan kazanmak için bazı şartlar gerekmektedir ancak bu tür şahıslar bu şartları yerine getirmeden rüşt tarihinden başlayarak 3 yıl içinde tabiiyetlerinin tescilini isteyebilmektedirler. Bu hususta kişinin rüşt yaşının

⁵¹ Dönemin diğer bazı devletler hukuku kitaplarının incelemesi için bakınız: Aral, Berdal, "The Ottoman 'School' of International Law as Featured in Textbooks", Journal of the History of International Law, Vol.18, 2016, s.70-97.

belirlenmesi de önem taşımaktadır. Örneğin, anne ve babası Fransız olan bir kimseye Mecelle’deki 15 yaş mı yoksa Code Civil’deki (Fransa Medeni Kanunu) 21 yaş mı rüşt yaşı olarak uygulanacaktır? Esasen her devlet mecbur olmadıkça başka devletlerin kanunlarına başvurmamakta özgürdür. Bu sebeple rüşt yaşına da Mecelle kurallarının uygulanması gayet normal kabul edilmelidir.⁵²

Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesinin 3. Maddesine göre bir yabancının Osmanlı tabiiyetini kazanması için rüşt yaşını tamamlamış ve Osmanlı ülkesinde aralıksız 5 yıl ikamet etmiş olması gerekir. Bu şartları sağlayan bir yabancı Hariciye Nezareti’ne (dışişleri bakanlığı) bir dilekçeyle başvurarak Osmanlı vatandaşlığını talep edebilir. Kanunnamenin 4. Maddesinde 3. Maddedeki 5 sene ikamet şartını yerine getirmemiş yabancılara dahi Osmanlı devletince vatandaşlık verilebileceğini düzenlemektedir ki bu istisnai vatandaşlık genelde Osmanlı hizmetinde emeği geçmiş yabancılara verilmektedir.⁵³

Kanunnamenin 5. Maddesine göre vatandaşlık değiştirmek (tebdil-i tabiiyet) için Osmanlı devletinin izni gerekir. Bu izni alan kimse başka bir devlet vatandaşlığına geçtiği anda artık yabancı (ecnebi) olarak kabul edilir. Ancak bu izni almaksızın yabancı devlet vatandaşlığına geçen kişinin tebdil-i tabiiyeti yok hükmünde kabul edilir ve kendisi Osmanlı tebaasından kabul edilir. Bir kimsenin sorunsuz bir şekilde başka bir devletin vatandaşlığına geçmesi için 3 şartın gerçekleşmesi gerekir: İlk olarak kişi Osmanlı Devletine bir dilekçe ile başvuruda bulunmalıdır, ikinci olarak Osmanlı Devletince izin verilmeli ve üçüncü olarak da vatandaşlığına geçmek istediği devletin muvafakatini alınmalıdır. Esasen bu üç şart bir arada bulunmadan da vatandaşlık değiştirmek mümkünse de bu durum bazı sorunlara neden olacaktır. Mesela bir devlet bir kimseye vatandaşlık vermek için kişiden vatandaşlığını terk ettiği devletin muvafakatini getirmesini istemeyebilir ve sadece dilekçe ile vatandaşlık talebinde bulunmasını yeterli görebilir. Bu durumda tabiiyeti terk olunan devletin bu yeni vatandaşlığı yok sayması doğaldır. Örneğin Fransız kanunlarına göre bir Osmanlı 1 sene Fransız ülkesinde ikamet ederse dilekçe vererek Fransız vatandaşlığını kazanabilir. Ancak bu şahıs Osmanlı topraklarına girdiğinde kendisinin Fransız vatandaşlığı tanınmayıp hakkında Osmanlı tebaası gibi muamele edilir.⁵⁴

Kanunnamenin 6. maddesine göre Osmanlı devletinden izin almaksızın başka bir devletin vatandaşlığına geçen veya başka bir devlette askerlik hizmeti yapan kişiler devlet tarafından Osmanlı vatandaşlığından çıkarılabilir. Bu durum esasen Osmanlının iznini almaksızın hareket eden şahıs için bir nevi cezai müeyyide olarak düzenlenmiştir. Tabi ki bu müeyyide kesin bir

⁵² Edip, Ali, “Hukuk-u Düvel”, 1891, s.953-957.

⁵³ Edip, Ali, a.g.e, s.958.

⁵⁴ Edip, Ali, a.g.e, s.958-960.

müeyyide olmayıp devletin bu cezayı verip vermemekte takdir hakkı vardır. Bu takdirin kullanılmasında şahsın başka bir devlet vatandaşlığına ve askeri hizmetine nasıl geçtiği değerlendirme ölçütü olarak kullanılır. Eğer bir şahıs kendi devletine karşı bir kötü niyet içerisinde olmadan tabiiyet değiştirirse veya başka devletin askeri hizmetine girmesine rağmen kendi devletine karşı olan bir amaca hizmet etmezse Osmanlı Devleti bu şahsa ceza vermekten sarf-ı nazar eder. 6. maddenin esasen tayin ettiği ceza Osmanlı topraklarına girişin yasaklanmasıdır. Zira başka bir devletin tabiiyetine izin almadan giren kişi için zaten Osmanlı vatandaşlığının iptalinin bir önemi yoktur.⁵⁵

Kanunnamenin 7. maddesine göre Osmanlı vatandaşı iken bir yabancı (ecnebi) ile evlenmiş kadın, eşi öldükten sonra dilekçe ile başvuruda bulunursa asli vatandaşlığı olan Osmanlı tabiiyetine geri döner. Ancak bu madde emlak ve arazi kanunnamelerinde yer alan tasarruf hakkını tekrar vermez. Bu durum Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesinin neşredildiği anda gayrimüslimlere böyle bir hakkın tanınmadığından kaynaklanmaktadır. Zira kanunnameden önce de gayrimenkul tasarrufunda bulunamayan gayrimüslimler eşlerini Osmanlı tebasından seçerek onlar adına gayrimenkul intikal ettirirlerdi ki bu durumu ilgili daire memurları dahi görmezden gelir ve işlemi onaylardı.⁵⁶

Kanunnamenin 8. Maddesine göre Osmanlı devleti tabiiyetinden çıkmış veya çıkarılmış kişinin çocuğu rüş çığına ermemiş olsa dahi Osmanlı tabiiyetinde kalmaya devam eder. Bunun tersi olarak Osmanlı tabiiyetine girmiş bir ecnebinin çocuğu rüş yaşına gelmemiş olsa dahi kendi tabiiyetinde kalır ve ecnebi olmaya devam eder. Kanunnamenin 9. maddesine göre Osmanlı topraklarında ikamet eden her şahsa Osmanlı tabiiyetindeymiş gibi muamele edilir. Zira Osmanlı topraklarında aslanan Osmanlı tebasından olmaktadır. Aslın ispatı değil istisnanın ispatı külli kaidedendir. Bu nedenle Osmanlı tebaası ile aynı muameleyi görmek istemeyen şahıs Osmanlı tabiiyetinde olmadığını ispat ile mükelleftir.⁵⁷

Vatandaşlık sıfatının tayininde kıstas olarak soy alındığında genelde bir sorun çıkmazken doğum yeri kıstası esas alındığında bazı meseleler gündeme gelebilmektedir. Örneğin Osmanlı tabiiyetinde bulunan bir şahsın çocuğu, ister Osmanlı topraklarında isterse de ecnebi topraklarında dünyaya gelsin Osmanlı tebasından kabul edilir. Ancak mesela İngiltere de kendi topraklarında doğan bir şahsı İngiliz tabiiyetinde kabul etmektedir. Bu durumda İngiltere'de doğan çocuk İngiltere'de İngiliz, Osmanlı topraklarında Osmanlı tabiiyetinde kabul edilecektir. 12 Mayıs 1870 tarihli bir İngiliz kanunu uyarınca her ne kadar çocuk İngiliz tabiiyetini reddederek ebeveyninin vatandaşlığında kalmak

⁵⁵ Edip, Ali, a.g.e, s.960-962.

⁵⁶ Edip, Ali, a.g.e, s.963.

⁵⁷ Edip, Ali, a.g.e, s.963.

istediğini beyan edebilse de bunu yapmasa dahi yukarıda açıklandığı üzere Osmanlı topraklarında zaten Osmanlı tebasından sayılacaktır. Bu halde kişinin çifte vatandaşlık taşıdığı varsayılacaktır.⁵⁸

Bazı hallerde İngiltere ile Osmanlı Devleti veya Fransa arasında akit yapılıp, bir Osmanlı veya Fransız'ın İngiltere'de doğan çocuğu İngiltere'nin diplomatik himayesine girebilmektedir. Esasen bu çocuk İngiltere kanunlarına göre İngiliz sayılıp diğer devletlere karşı da İngiliz kabul edilmektedir. Ancak Fransa veya Osmanlıya karşı bu çocuk diplomatik himaye yoluyla korunmaktadır. Diğer bir durum ise İngiltere devleti İngiliz vatandaşlığını, çocuk rüşt yaşına gelince tanımaktadır. Bu durumda da çeşitli problemler karşımıza çıkabilmektedir. Şöyle ki; yukarıda bahsettiğimiz gibi ecnebi bir şahsın Osmanlı topraklarında doğan çocuğu rüşt yaşına geldiğinde Osmanlı vatandaşlığına geçmeyi talep edebilir. Ancak her devletin tayin ettiği rüşt yaşı birbirinden farklı olduğundan bu durum bazı ihtilaflara neden olabilir.⁵⁹ Örneğin Avrupa devletlerinin çoğunluğunun mevzuatına göre kişi rüşt yaşına ermeden askere alınmaktadır. Bu durumda Osmanlı topraklarında doğmuş olsa dahi kişi ebeveyninin tabiiyeti uyarınca askeri hizmete alınacaktır. Bu halde de Osmanlı devletince rüşt yaşına geldiğinde kendisine verilecek imtiyazın bir anlamı kalmamış olmaktadır. Bu yüzden yazarların çoğunluğu devletlerin tabiiyet, rüşt ve askerlik yaşı gibi düzenlemeleri yaparken başka devletlerin kanunlarına da bakarak düzenleme yapmasını ve hatta devletlerarası ikili anlaşmalarla bu tip hususların açıklığa kavuşturulmasını faydalı görmekteyler.⁶⁰

4.2. Vatandaşlığın Sonradan İktisabı (Tabiiyet-i Müktesebe)

Bir kadının evlenme suretiyle kazandığı vatandaşlık ile bir şahsın yine evlenme suretiyle başka bir devlet vatandaşlığına geçmesi veya bir devletin diğer bir devlete iltihak olması ile birlikte iltihak olan devletin vatandaşlarının zaruri olarak tabiiyet değiştirmesine vatandaşlığın sonradan iktisabı veya tabiiyet-i müktesebe denir. Bu üç meselenin de ayrı ayrı incelenmesi gerekir ancak buna geçmeden önce bazı meseleleri mütalaa etmek gerekir. Kadının kocasının tabiiyetine tabi olması esası Avrupa kanunlarındakine benzese de gerçekte bazı farklar mevcuttur. Avrupa'da evlenmekle birlikte ister kadın olsun ister erkek birinin vatandaşlığı diğerine de geçer. Ancak bu durum Şer'i Osmanlı mevzuatına aykırıdır. Zira daha önce de bahsedildiği gibi ecnebler emlak tasarrufundan mahrum olduğu için eşlerini Osmanlı tebaasından seçip onlar adına emlak işlemi yaptırmaktaydılar. Bu durumun önünü almak için Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesinde bir düzenleme yapılmıştır. Esasen baştan söylemek gerekir ki kanunnamenin bu yoldaki düzenlemesi

⁵⁸ Edip, Ali, a.g.e, s.963-966.

⁵⁹ Rüşt yaşı Avrupa'nın birçok devletinde 21, Osmanlı Devletinde ise 15'tir.

⁶⁰ Edip, Ali, a.g.e, s.967-968.

Osmanlının esas kanunları olan Ahkam-ı Şer'îye'ye uygun değildir ancak bu alanda suiistimallerin artması üzerine böyle bir düzenleme yapılmasının zaruri olduğunu da kabul etmemiz gerekir. Bazı yazarlara göre Şer'î ahkâmın maslahat uyarınca yorumuna başvurulacak olursa eşlerin birinin hukukunun diğerinin önüne geçmesi için makul bir sebep de yoktur. Kadim düşünce gereği kadının yaratılış olarak erkeğin altında bir derecede bulunduğu ve akli olarak noksan bulundukları söylenmiş ise de bu zan her zaman geçerli değildir. Zira günümüzde Avrupa ve Amerika'da kadınlardan çok iyi doktor, mühendis, siyasetçi ve edebiyatçıların çıktığı inkar edilemez bir gerçektir. Avrupa'da kadınların cinsiyetleri dolayısıyla yüklenebileceği yükler ne olabileceği hususunda kadın hakları (l'emancipation de la femme)⁶¹ gündeme gelmektedir. Örneğin askeri hizmet kadının yapısına uygun olmadığı için kadına yüklenmemiştir. Ancak Katerina, Maria Teresa gibi kimselerin varlığına rağmen kadınların önemli devlet makamları ve siyasi görevlerde bulunması engellenmiştir. Erkeklerin üstünlük kurmalarından dolayı Avrupa'da kadın hareketleri başlamıştır ki bu hareketin çıkış noktası da kadınların kocalarına olan mahkumiyetidir. Esasen evliliğin vatandaşlığa etkisinin olmaması noktasındaki Şer'î ahkâm isabetli olsa da Avrupa devletlerinde yaşanan olayların etkilemesi sonucu Osmanlı devleti dahi evliliğin tabiiyet sıfatına tesir etmesine izin veren düzenlemelere gitmek zorunda kalmıştır.⁶²

Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi ve Avrupa'nın çoğunluk devletlerinin kanunlarına göre kadınlar evlilik suretiyle başkaca bir işleme gerek olmaksızın kocalarının vatandaşlık sıfatını elde ederler. Bu hususta ne dilekçe vermeye ne devletin iznine ne de başka bir devletin muvafakatine ihtiyaç vardır. Hatta evlilik akdi yapan kadının rüşt yaşına ermiş olup olmadığının dahi bir önemi yoktur. Ancak evlilik bağının tam olarak kurulması şarttır. Evlilik ile kazanılan vatandaşlık, eş vefat ettiğinde dahi devam eder. Ancak kadın eşinin vefatından sonra kendi rızasıyla eski tabiiyetine geri dönebilir. Bu durumda bir Osmanlı vatandaşı ile evlenmiş kadın eşinin vefatından sonra eski vatanına döner veya ikametgahını başkaca bir devlete alırsa Osmanlı vatandaşlığından çıkmış sayılır. Acaba bir Osmanlıyla evlenen kadının kocası, evlilikten sonra tabiiyet değiştirirse bu durum Osmanlı vatandaşlığını kazanmış kadına sirayet edebilecek midir? bu hususta ittifakla kadının bu durumdan etkilenmeyeceği, vatandaşlık değiştirmeye zorlanamayacağı ve Osmanlı tabiiyetinde kalacağı kabul edilmiştir. Kadın bir Osmanlı ile evlenmekle Osmanlı vatandaşlığına geçmeyi zımnen kabul etmiştir. Artık evlilikten sonra kadının rızası hilafına vatandaşlığının değiştirilmesi kanuna aykırıdır. Yazarlar evlilikle kazanılan vatandaşlığı öyle bir hak olarak görürler ki evliliğin bir şekilde sakat olduğu

⁶¹ Dönemin diploması hayatında Fransızcanın etkili olması nedeniyle Ali Edip de bazı kavramların Fransızcasını aktarmaktadır.

⁶² Edip, Ali, a.g.e, s.969-973.

ispatlansa dahi bu durum kazanılan vatandaşlık sıfatını etkilemez demişlerdir. Fakat bunun için geçersiz olan nikahın geçerli zannedilerek iyi niyetle akdedilmiş olması ve kadının bu durumun tersini gösterecek bir hareketinin bulunmaması gerekir. Hatta bazı yazarlar kadının aksi yönde hareketi bulursa dahi nikah yok hükmünde sayılmadıkça evlilik ile kazanılan tabiiyet sıfatı bakidir demişlerdir.⁶³

Bir ecnebi ile evlenerek kazanılan vatandaşlık (teehhül) meselesi devletlerin takdiri yoluyla mümkündür. Bu meselenin daha iyi anlaşılması için bazı yabancı devletlerin bu husustaki düzenlemelerine göz atmak faydalı olacaktır. Almanya'nın 1 Haziran 1870 tarihli vatandaşlığın kazanılması ve kaybı hakkındaki kanunu uyarınca Alman idareleri evlilik suretiyle bir kimseye vatandaşlık sıfatı verebilirler. Mahalli idareye sunulacak dilekçeye onay verilmesi için ilk olarak vatandaşlık sıfatını değiştirmek isteyen şahsın kendi devleti kanunlarının buna muktedir olup olmadığı, değilse veli ya da vasisinin icazetini alıp almadığına bakılır. İkinci olarak eşiyle gayrimeşru bir ilişki içerisinde olup olmadığı, namus ve istikamet dairesinde bir birlikliklerinin olup olmadığı araştırılır. Üçüncü olarak Almanya'da bir ikametgahının varlığına veya ikametgahı olan Almanların ikametgahına kabul edilmiş olup olmadığına bakılır. Son olarak da kendisi ve ailesinin geçimini sağlayacak kadar bir servete veya bunu sağlayacak bir zanaata sahip olup olmadığına bakılır. Ayrıca mevzu bahis kanun uyarınca bir kimse Almanya hizmetine kabul edilmesiyle beraber Alman vatandaşlığını kazanabilmektedir.⁶⁴

İngiltere'nin 12 Mayıs 1870 tarihli İngiliz Vatandaşlığı ve Yabancılar Kanunu uyarınca her yabancı İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bir dilekçe ile başvurup kendilerine evlilik suretiyle İngiliz vatandaşlığını kazandıklarına dair bir belgenin verilmesini talep edebilirler. Bu belgenin alınabilmesi için şahsın, dilekçenin takdiminden 8 sene öncesinden başlayarak 5 sene İngiltere topraklarında ikamet etmiş olması veya 5 sene İngiltere hizmetinde bulunmuş olması gerekir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı şahsa vatandaşlık verme konusunda takdir yetkisini haiz olup, kabul veya red hakkında gerekçe göstermek zorunda da değildir. Kabul ederse başvuran kimsenin İngiltere kanunlarına uyacağına ve Kraliçenin sadık tebasından olacağına dair bir icazet daha imzalaması gerekir.

İtalya'da bir yabancıya evlenme suretiyle vatandaşlık kazanması ya kanunen ya da hükümdarın emri ile olur. Bir kimse İtalya medeni kanunu uyarınca dilekçeyle vatandaşlık talebinde bulunduğu zaman bu talep önce İtalya Meclisi ve Senatosundan geçmek daha sonra da hükümdara onaylatılmak zorundadır. Bunun haricinde bir kimsenin doğrudan doğruya hükümdarın emriyle de İtalya vatandaşlığını kazanması mümkündür. Bu durumda şahsın hükümdarın emrini, ikametgah olarak belirlediği yerin belediye makamına

⁶³ Edip, Ali, a.g.e, s.973-975.

⁶⁴ Edip, Ali, a.g.e, s.975-977.

sunup bunu kaydettirmesi ve belediye memurları huzurunda İtalya hükümdarı ve kanunlarına sadakat dairesinde hareket edeceğine dair yemin vermesi gerekmektedir. Eğer bahsi geçen işlemler 6 ay içerisinde yerine getirilmez ise hükümdar emri yok hükmünde kabul edilir.

Macaristan'ın 24 Aralık 1879 tarihli Macar vatandaşlığının kazanılması ve kaybı hakkındaki kanununa göre bir şahsın Macar vatandaşlığını kazanması için evlilikname (teehhülname) elde etmesi ve Macar devletine sadık olacağına dair yemin etmesi gerekir. Bu evliliknamenin kazanılması için 6 şartın yerine getirilmiş olması gerekir: ilk olarak Macar vatandaşlığını elde etmek isteyen şahsın buna kanunen yetkili olması veya veli veyahut vasisinin iznin almış olması gerekir. İkinci olarak bu durumun bir mahalli idare tarafından kabul edilmiş olması üçüncü olarak 5 sene boyunca şahsın Macar topraklarında ikamet etmiş olması dördüncü olarak sabıka yönünden bir mahzurunun olmaması beşinci olarak ailesinin geçimini sağlayacak bir sanat veya servete sahip olması veya bu yoksa altıncı olarak 5 seneden beri devlet hizmetinde bulunmuş olması gerekir.

Avusturya'nın 1 Mart 1833 tarihli kanunu uyarınca Avusturya vatandaşlığını kazanması için 10 sene boyunca Avusturya topraklarında ikamet etmiş olması ve bu durumu mahalli idare önünde ispat ile Avusturya devletine sadakat içerisinde olacağına dair yemin etmiş olması gerekir. Ayrıca şahıs, eşiyile birlikte namuslu bir birlikteliklerinin olduğunu da ispatlamak mecburiyetindedir.

Rusya'nın 6 Mart 1869 tarihinde yayınlanmış bir hükümdar kararnamesi (ukase) uyarınca Rusya vatandaşlığını kazanmak isteyen bir şahıs kararnamenin yayımı tarihi öncesinde 5 sene boyunca Rusya topraklarında ikamet etmiş olması gerekir. Rusya'da ikamet etmek isteyen bir ecnebi ikamet edeceği yerin mahalli makamına ismini kaydettirir ve ikametgahını beyan eder. Bunun üzerine kendisine eski devletinde ne işle meşgul bulunduğu ve Rusya'da ne işle iştigal edeceği sorulur. Bundan sonra mahalli amir tarafından kendisine bir şehadetname verilir ki yukarıda bahsi geçen 5 senenin hesabı bu şehadetnamenin tarihi baz alınarak yapılır. Bu şartlar yerine getirildikten sonra şahsın işleri bakanlığına hitaben yazacağı dilekçede nerede ikamet ettiği, ne ile meşgul olduğu, ömrünü ne ile geçirdiği ve bunlarla ilgili hangi belgelere sahip olduğu, daha sonra hangi sınıf⁶⁵ esnafa dahil olmak istediği, hangi beldede faaliyet göstermek istediği ve sonrasında sürenin kısaltılmasını isteyip istemediği, istiyorsa hangi gerekçeyle dayandığı gibi bilgiler yer almalıdır. Bunlara ek olarak bir ecnebi kendi devletinde askeri hizmet ile yükümlüyse ve Rusya'nın o devletle askerlik hizmetinden kaçanların iadesine dair bir anlaşması varsa, kişinin Rusya'da kalabilmesi için önceki devletinde askerlik hizmetini tamamladığını veya bu hizmetten muaf olduğunu ispat etmesi gerekir.

⁶⁵ Rusya'da halk sınıflara ayrılmıştır. Bu sebeple sınıfın belirtilmesi önemlidir.

Amerika Birleşik Devletleri bilindiği üzere dış dünyaya karşı tek bir yapıdan iç yapılanması ise eyaletlerden oluşmaktadır. Bu sebeple vatandaşlık konusunda her eyaletin kendi yasasının mı olacağı yoksa federal devlete mi uyulacağı meselesi bir problem olarak karşımızda durmaktadır. Bu tip devletlerde içeride birden fazla küçük yönetim birimi bulunsa da dış dünyada tek devlet mevcuttur. Bu nedenle tabiiyet meselesi federal devletin yetki alanına giren bir husus teşkil eder. Federe devletlerin ayrı bir vatandaşlık düzenlemesi mevcut değildir. Federal devletin kanunlarınca evlilik suretiyle vatandaşlığı kazanma çok kolay hale getirilmiş ve böylece çoğulcu bir toplum meydana gelmiştir. Ancak sonraları bazı kurallar daha eklenmiştir. Buna göre ABD vatandaşlığına geçmek isteyen kişi bir süre Amerika'da ikamet etmek, uzun süre gaip⁶⁶ olmamak ve merkezi hükümete başvurarak Amerika'yı vatan eylediğini ispat etmek ile mükelleftir.⁶⁷

Kanunlarca düzenlenen başka bir mesele de şahsın vatandaşlığını değiştirmesinin eşi ve çocukları hakkında ne sonuç doğuracağı meselesidir. Bu hususta çok çeşitli düzenlemeler mevcuttur. Almanya'nın 1 Haziran 1870 tarihli kanunu uyarınca bir ecnebi vatandaşlık değiştirerek Almanya tabiiyetine geçerse, aksi kararlaştırılmadıkça eşi ve çocukları da Almanya tabiiyetine geçer. Eş ve çocuklar eski tabiiyetlerinde kalacaklarına dair bir fikir beyan etmedikleri müddetçe babanın vatandaşlığına tabi olurlar. Bunun tersi olarak baba eğer Alman vatandaşlığını kaybederse buna bağlı olarak eşi ve çocukları da Alman vatandaşlığını kaybeder. Örneğin, bir Alman vatandaşı 10 sene boyunca gaip olmak veya devletin izni olmadan başka bir devletin hizmetine girmek suretiyle tabiiyetini kaybetmişse eşi ve çocukları da o anda tabiiyetlerini kaybederler. Osmanlı Devleti ve Rusya kanunları uyarınca bir şahsın tabiiyetini değiştirmesi veya kaybetmesi o şahsın sadece eşini etkiler çocuklarını etkilemez. Fransa'da ise böyle bir durum ne eşe ne de çocuklara sirayet eder. Yazarların çoğunluğunca muhtelif düzenlemeler arasında en makul olanı Osmanlı ve Rusya devletlerinin düzenlemeleridir.⁶⁸

Bir devlet gerek barış yoluyla, gerek savaş yoluyla ve gerekse de ittifak yoluyla başka bir devlete iltihak edebilir. Bu durum bir kitlenin vatandaşlık değiştirmesi sonucunu doğurabilir. Başka bir devlete terk olunan bir yerde mukim ahali topluca yeni devletin vatandaşlığını kazanmış olur ancak o yerde yabancı statüsünde bulunan kimseler bundan etkilenmez. Esasen savaş ya da barış halinde bir toprak bir devletten diğerine geçerken burada yaşayanların vatandaşlık durumlarının ne olacağı sözleşmeyle karara bağlanır. Bazen de bir beldeyi cebir ve şiddet ile fetheden bir devletin belgelerinde vatandaşlık bahsi

⁶⁶ Örneğin 10 sene gaip olan kişi vatandaşlığını kaybeder.

⁶⁷ Edip, Ali, a.g.e, s.977-984.

⁶⁸ Edip, Ali, a.g.e, s.984-985.

geçmez. Bu durumda “galip olanın sözü geçer” prensibi gereği galip devlet aldığı topraklardaki vatandaşların kendi tabiiyetine geçtiklerini duyurmakla yetinir. Bu gibi durumlar toprakları elinden alınan hükümdarın topraklarını bırakmaya yanaşmadığı veya Avrupalı yazarların dediği gibi medeni bir devletin bedevi bir milleti kendi topraklarına iltihak ettiklerini açıkladıkları zamanlarda meydana gelir.⁶⁹ Halbuki genelde meseleler bu şekilde cereyan etmez, genelde devletler ya harb eder ve biri diğerini fetheder, ya da ittifak eder ve biri diğerine iltihak eder. Daha önce zikrettiğimiz üzere iki devlet arasındaki ittifad şahsi veya maddi olabilir. Esasen şahsi ittihadı iç işlerinde iki bağımsız devlet vardır ancak bu devletler bir hükümdara tabidir. Maddi ittifad ise federe devletlerden oluşan bir federal devlettir. İttihad etmek her zaman tabiiyet değişimini gerektirmez. Örneğin İngiltere Kralı 1. George’un zamanından 4. Wilhelm’in zamanına kadar Hanover devleti İngiliz kralına bağlı idi ancak tabiiyet sıfatı bakımından herhangi bir neticesi yoktu. Hanover ve İngiltere farklı tabiiyette kalmaya devam etmiş ve kendi vatandaşlık kurallarını uygulamaya devam etmiş idi. İsveç ve Norveç devletlerinin ittifadı veya Felemenk ve Lüksemburg devletlerinin ittifadı da aynı şekilde birbirlerinin vatandaşlıklarına etki etmemektedir. Görüldüğü üzere ittifad ister şahsi olsun ister maddi olsun bu durum vatandaşlık sıfatına etki etmemektedir.⁷⁰

Bir devlet diğer bir devlete ilhak ettiği zaman oranın halkına eski vatandaşlıklarını korumak isteyip istemediklerine dair bir seçim hakkı verilir. Bu durumda halk mahalli idareye başvurarak eski vatandaşlıklarında kalmak istediklerini beyan edebilirler veya o beldeden hicret edebilirler. Eğer bir beyan yok ve sükut edilmiş ise tabiiyet değişikliğine rıza gösterdikleri kabul edilir. Hicret yoluyla bir kimsenin önceki vatandaşlığını korumasına 26 Nisan 1798 tarihinde Fransa ile Cenova arasında akdedilmiş bulunan andlaşmayı örnek gösterebiliriz. Bu andlaşma uyarınca Cenova Fransa’ya iltihak etmiş ve eski vatandaşlıklarında kalmak isteyenler hicrete mecbur tutulmuş idi. Bu durum istinai olmuştur. Genelde ahalinin eski tabiiyetlerini korumak isteyip istemedikleri hakkında beyanı istenir. Örneğin, 10 Kasım 1859 yılında Fransa ile Avusturya arasında akdedilen bir sözleşmeye göre Lombardiya toprakları Fransa’ya terk edilmiş ve sözleşmenin 12. Maddesine göre Lombardiya ahalisine 1 yıl içerisinde beyanda bulunmak suretiyle tüm menkul eşyalarını alıp ülkeyi terk ederek eski tabiiyetlerine dönme hakkı tanınmış idi. Sözleşmede ayrıca taşınma anında götürdükleri eşyalardan vergi alınmayacağı ve sahip oldukları mülkler üzerinde eskiden olduğu gibi tasarruf haklarının olabileceği düzenlenmekteydi. Bazen bir devlet diğerine iltihak olduğunda hicret mecburiyeti getirmeden ahaliye eski tabiiyetlerine dönme imkanı

⁶⁹ 19. Yüzyıl’da Avrupamerkezci ve sömürgeci anlayışın bir neticesi olarak devletler Medeniyet düzeylerine göre sınıflandırılmaktaydı.

⁷⁰ Edip, Ali, a.g.e, s.985-989.

getirilir. Bu durumda eski tabiiyetlerine dönenler o devlet içinde ecnebi kabul edilirler. Bu duruma örnek olarak 8 Aralık 1860 gününde İsviçre'nin Bern şehrinde imzalanan ve Dad Vadisi'nin Fransa'ya terkini düzenleyen andlaşmayı sunabiliriz. Buna göre Dad ahalisi, bu topraklar Fransa'ya terk edildiğinden kural olarak Fransız kabul edilecekler ancak 1 sene içerisinde yetkili makamlara İsviçre tabiiyetini muhafaza etmek istediklerini beyan ederlerse Fransa'da yaşayan ecnebi İsviçreli olarak kabul edileceklerdir.⁷¹

Tabiiyet değiştirmenin sonuçları hakkında devletlerin mevzuatları çok geniş olsa da kanaatimizce bu hususta bazı ilkeler belirlenebilir. Vatandaşlık değiştirmenin birinci neticesi eski devleti ile olan bağının kesintiye uğraması, ikinci neticesi ise yeni devletin medeni kanunlarından tamamıyla faydalanabilmesidir.

Tabiiyet değişikliği geriye yürümez ve geçmiş işlemleri etkilemez. Yani bir şahıs bir devlet tabiiyetindeyken bir mukavele imzalamışsa, daha sonra yapacağı tabiiyet değişikliği bu durumu değiştirmez. Bu kaide özel hukukta cari ise de kamu hukukunda her zaman aynı sonucu vermeyebilir. Malum olduğu üzere Osmanlı Devleti ve diğer İslam topraklarında çok evlilik mümkündür. Avrupa'da birden fazla evlilik yasak ise de çoğu Avrupalı yazar insanların başka kimselerle gayrimeşru birlikteliklerinin çok fazla olduğundan hareketle Avrupa'da fiilen çok evliliğin mevcut olduğunu kabul ederler. Avrupa ahalisinin gayrimeşru münasebette bulundukları kişi kaç olursa olsun bunlardan dolayı kınanmadıkları ancak iki kadını nikahı altına almak istediğinde buna izin verilmediği bilinmektedir. Bu durumda mesela üç eşi bulunan bir Osmanlı vatandaşı Fransa tabiiyetine geçtiğinde kendisine nasıl muamele edileceği hususu açıklığa kavuşturulmalıdır. Müslüman bir tebaya sahip olan Avrupa devletleri bu hususta bir ayrıma gitmiştir. İngiltere ve Fransa devletlerinin genel itibarıyla Müslüman ahalinin özel hukukuna karışmadığı Fransa'nın Cezayir'de, İngiltere'nin de Hindistan'daki uygulamalarıyla bilinmektedir. Diyebiliriz ki Avrupa devletlerinde çok eşlilik yasak ise de Müslüman ahaliye bir istisna getirilmekte ve onların bu yoldaki uyuşmazlıkları da devletçe bulundurulmuş şer'i hakimler tarafından çözüme kavuşturulmaktadır. Bu mesele hakkında başkaca bir sorunu daha dile getirebiliriz. Bilindiği üzere bir Hristiyan tebadan bir kişi şer'i mahkemeye başvurup da bir kadını nikahladığını beyan eder ve kadın da buna muvafakat gösterirse bunlar arasında evlilik bağı kurulur. Şer'i kanunlarda çok evlilik geçerli olduğu için bir Hristiyan kilisece yasaklanmış olan çok evliliğe bu yolla ulaşılabilir. Acaba bu şekilde kendi dini kanunlarını çiğneyerek ve şer'i kanunlardan faydalanarak birden fazla eş alan bir Hristiyan acaba tabiiyet değiştirse yeni ülkede eşlerini de meşru kabul ettirebilecek midir? Avrupa müelliflerinin fikirleri ve kanunlarının gerekçeleri göz önünde

⁷¹ Edip, Ali, a.g.e, s.989-992.

bulundurulursa tabiiyet sıfatının geriye yürümeyeceği ve kişinin yeni devlette çok eşlilik iddiasında bulunamayacağı sonucuna varmamız gerekir. Tabiiyet değişikliğinden sonra bazı devletlere göre şahıs yeni devletin özel hukukundan faydalanır ancak kamu hukukundan faydalanamaz. Belçika gibi bazı devletlere göre ise her ikisinden de faydalanır.⁷²

4.3. Vatandaşlığın İadesi (İade-i Tabiiyet)

Osmanlı tabiiyetini kaybetmiş bir kimseye tabiiyetinin tekrar iadesi hakkında Osmanlı kanunlarında sarih bir hüküm yoktur. Bu durumda ne yapılabileceği hakkında Avrupa devletlerindeki düzenlemelerden yola çıkılarak bir sonuca ulaşılabılır. Örneğin, Fransa kanunlarına göre tekrar Fransız vatandaşlığına dönmek isteyen şahsın 3 şartı yerine getirmesi gerekir: ilk olarak Adalet Bakanlığına dilekçe ile müracaatta bulunacak daha sonrasında Fransa'da ikamet edeceğine dair beyanda bulunacak ve en sonunda da Fransa kanunlarına aykırı olan diğer tüm hukuklardan feragat ettiğini taahhüt edecektir. İtalya kanunlarına göre İtalya tabiiyetine yeniden dönmek isteyen şahıs İtalya devletinden aldığı izin ile İtalyan topraklarına dönecek, tabiiyetinde bulunduğu devletin vatandaşlığını, askeri ve devlet hizmetlerini terk edecek ve daha sonrasında aynı sene içerisinde ikametgahını İtalya'ya taşıyacağını nüfus memuruna taahhüt edecektir. Ayrıca İtalya'dan başka bir devletin tabiiyetine geçmiş olan şahsın çocuğu istediği takdirde hiçbir şarta gerek olmaksızın İtalyan vatandaşlığını kazanabilir. Almanya kanunlarına göre 10 yıl Almanya topraklarından ayrılan şahıs Alman vatandaşlığını kaybeder. Ancak başka devlette ikamet eden bu şahıs bir dilekçe ile Alman vatandaşlığında kalmak istediğini talep edebilir. Bunlardan başka Avrupa devletlerinin ekserisine göre bir ecnebi ile evlenen kadın eşinin vefatı üzerine eski tabiiyetine geri dönebilir.⁷³

4.4. Vatandaşlık Sıfatının Tespiti ve Hukuki Sonuçları (Sıfat-ı Tabiiyetin Derece-i Sübuta İsali)

Tabiiyet sıfatı kişiler hakkında bazı hukuk kurallarından yararlanmak, bazı mükellefiyetler ile bağlı olmak gibi hem kamu hukukunda hem de özel hukukta bazı sonuçlar doğurabilir ve kimi zaman bu durum tartışmalı olabilir. Mesela aile reisi olmakla elde edilen evlenme, miras, akit yapmak gibi hususlara vatandaşlık sıfatının etkisi çok önemlidir ve hatta bir devletin siyasi haklarından yararlanmak veya bazı yükümlülüklerinden muaf tutulmak için dahi tabiiyet durumunun etkisi büyüktür. Örneğin seçme ve seçilme hakkına sahip olmak, askerlik hizmetinden muaf olmak, savaş esnasında savaş vergisinden varest

⁷² Edip, Ali, a.g.e, s.992-999.

⁷³ Edip, Ali, a.g.e, s.999-1001.

tutulmak⁷⁴ gibi durumlar vatandaşlık sıfatı ile yakından ilişkilidir. Osmanlı devletinde ister mahkemede isterse bir devlet dairesinde bir kişinin tabiiyet sıfatı ihtilafı hale gelsin, bu husus hakkında dışişleri bakanlığından görüş alınır ve bakanlığın verdiği bilgiye göre kişinin tabiiyeti belirlenir. Bakanlığın verdiği bilgi de her zaman gerçek durum ile örtüşmeyebilir. Bu durumda aksini iddia eden kişi Danıştay’a (Şura’yı Devlet) başvurabilir. Danıştay’ın kararından da memnun kalmayan kişi Bakanlar kuruluna müracaat edebilir. Taşrada ise tabiiyet sıfatı Vali yanında bulunan siyasi işler memuru tarafından verilecek bilgiye göre tayin edilir. Ancak şu bir gerçektir ki milyonlarca insanın kaydının çok sınırlı kimselerce yapılmasından dolayı memurlar veya dışişleri bakanlığının kayıtları her zaman gerçeğe uymayabilir. Bu durumda tahkikatın genişletilmesi ve kişinin gerçek vatandaşlığının ortaya çıkartılması elzemdir.⁷⁵

Tabiiyet sıfatı kamu hukukundan sayılıp bu sıfatın sağladığı hukuktan şahsen feragat mümkün değildir. Mesela bir İngiltere vatandaşı ile Osmanlı vatandaşı aralarında akit yapsa ve akde “bu akitten doğan uyuşmazlıklarda İngiliz vatandaşı olan kimseye Osmanlı tebası gibi muamele edilir” şeklinde bir hüküm dercedilse esasen bu hüküm geçersiz olur. Çünkü tabiiyet sıfatının sağladığı haklardan devletin izni olmaksızın feragat mümkün değildir. Böyle bir akdin geçerli olabilmesi devletin veya konsolosunun tasdiki gerekir. Avrupa’da ise tabiiyet sıfatı özel hukuktan sayılıp bu gibi hususlar hakkındaki uyuşmazlıklar mahkemelerce görülür ki kanaatimizce en uygunu budur. Çünkü taraflar alenen yargılanıp, delillerini açık bir şekilde sunarak tabiiyetlerini ispatlama imkanına sahiptir. Hatta mahkemenin vereceği karardan memnun kalmayan taraf için istinaf ve temyiz yolları dahi mevcuttur.

SONUÇ

Uluslararası hukuka göre vatandaşlık kişi ile devlet arasında hukuksal bir bağıdır ve bireyin hangi hakları kullanıp hangilerinden yasaklı olacağı veya devletin diplomatik himaye hakkı vatandaşlık statüsüne göre belirlenmektedir. Bu nedenle vatandaşlığın hangi hususlar referans alınarak düzenleneceği meselesi önem arz etmektedir. Vatandaşlığın belirleyici unsurları değiştiği ölçüde bireyin haklarında da bir genişleme veya daralma yaşanacaktır. Vatandaşlık hem Avrupa’da hem de Osmanlı Devleti’nde dönüşüme uğramıştır. Avrupa devletlerinin vatandaşlık sistemindeki dönüşümün etkisine paralel olarak benzer dönemde Osmanlı vatandaşlık sistemi de ister istemez dönüşüme uğramıştır. Mesela ortaçağ döneminde Avrupa’da din kriterine göre vatandaşlık ayrımı yapılırken aynı dönemde Osmanlı’da da din ve zimmet kriteri baz alınarak vatandaşlık statüsü belirlenmekteydi. 18 ve 19. Yüzyıllara

⁷⁴ Bir devlet diğer bir devleti işgal ettiğinde işgal edilen topraklarda yaşayan halktan bazıları tabiiyet durumuna göre savaş vergisinden muaf tutulurlar.

⁷⁵ Edip, Ali, a.g.e, s.1001-1004.

gelindiğinde Avrupa'da din eksenli vatandaşlık ayrımının yavaş yavaş terk edilmesi ve vatandaşlık ayrımında doğum ve toprak esasının hakim olmaya başlaması ile birlikte Osmanlı içerisinde çifte vatandaşlık veya himaye (protege) sahibi gayrimüslim sayısının gittikçe çoğaldığını görmekteyiz. Yabancı devletlere verilen kapitülasyonlarda vatandaşlık veya vatandaşlık hakları konusunda bazı istisna durumların yaratılması, yabancı devletlerin bu durumu kendi lehine kullanarak esasen Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimleri himayesi altına almasına ve netice itibarıyla Osmanlı vatandaşlık sisteminin çökme noktasına gelmesine neden olmuştur.

Toplum sistemini Avrupa devletlerine uyumlu bir biçimde yeniden tanzim etmek ve sürekli yabancı pasaport alarak Osmanlı vatandaşlığından kopmak isteyen kimselerin durumunu netleştirmek ve toplumda oluşan adaletsiz durumu tersine çevirmek amacıyla 19. yüzyılda Osmanlı Devleti bir dizi siyasal ve sosyal reformlar yaparak vatandaşlık sistemini yeniden düzenlemek zorunda kalmıştır. Artık din ve zimmet eksenli vatandaşlık ayrımı yerini doğum, evlenme ve istisnai hallerde toprak eksenli ayrıma bırakmıştı. Böylelikle hem yabancı devletlerin diplomatik himaye mekanizmasının etkisi azaltılmaya hem de avantajlı konuma yükselen gayrimüslimlerin toplum içerisinde yarattığı rahatsızlık önlenmeye çalışılmıştır. Anlaşılabilir bir şekilde Avrupa Devletleri ve Rusya kendi çıkarlarını etkilemesine rağmen genel itibarıyla Osmanlı'nın bu alandaki yeni düzenlemelerine olumsuz tepki vermemişlerdir. Mesela 1869 tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi hakkında Avrupa devletleri, bunun Osmanlı'nın egemenlik hakkı olduğunu ve böyle bir düzenlemeye gitmesinin gayet mantıklı olduğunu söylemişlerdir.

Esasen Osmanlı'da vatandaşlık hukukundaki dönüşüm, son üç yüz seneden beri dünyanın artık keskin sınırlara sahip olmadığı, başka devletlerde yapılan değişikliklerin er ya da geç içinde yaşadığınız devleti de etkileyeceği gerçeğine güzel bir örnek olarak karşımızda durmaktadır. Nitekim Osmanlı bu düzenlemeleri modernleşmek adına yapmamış, bir ihtiyaca binaen yapmıştır. Günümüzün küresel dünyasında ise artık başka devletlerin düzenlemeleri dikkate alınmadan neredeyse hiçbir kanun yapılamamaktadır. Osmanlı'nın Avrupa'da oluşan uluslararası hukuk sistemine 1800'lerden başlayarak entegre olmaya çalışması da modernleşmenin ortaya çıkardığı doğal ihtiyaçlardan bir tanesi olarak görülmektedir. Bu anlamda Osmanlı bir yandan Batı kanunlarını iktibas ederken diğer yandan iç hukukunu da yeni oluşan uluslararası hukuka göre yeniden düzenlemiştir.

KAYNAKÇA

- Adıyeke, Nuri, "Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi", Yeni Türkiye Dergisi, Sayı 60, s.3.
- Aral, Berdal, "The Ottoman 'School' of International Law as Featured in Textbooks", Journal of the History of International Law, Vol.18, 2016, s.70-97.
- Aybay, Rona; Özbek, Nimet; Perçin, Gizem Ersen, "Vatandaşlık Hukuku", Siyasal Kitabevi, İstanbul, 2019, s.4 vd.
- Balcı, Sezai, "Babialı Tercüme Odası", Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2013, s.139 vd.
- Bardakçı, Mehmet Necmettin, "Osmanlı Devleti'nin Fetret Dönemi ve Şeyh Bedreddin Hareketi", SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 4, 1999, s.60.
- Berdufi, Nertil; Dushi, Desara, "Social Contract and the Governments Legitimacy", Mediterranean Journal of Social Sciences, Vol. 6, No. 6 S1, 2015, s.393.
- Çağ, Galip; Ural, Selçuk, "Osmanlı-İran ilişkileri ve Osmanlı Modernleşme Çabaları Bağlamında Osmanlı Kadınının İranlılarla Evlenme Yasağı ve Uygulamaları", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3/13, 2010, s.59-64.
- Çelikel, Aysel; Gelgel, Günseli Öztekin, "Yabancılar Hukuku", Beta Yayınları, 2017, s.46-53.
- Çizakça, Murat; Kenanoğlu, M. Macit, "Ottoman Merchants and The Jurisprudential Shift Hypothesis", In Faroqhi, Suraiya; Veinstein, Gilles (ed), "Merchants in the Ottoman Empire" Collection Turcica, Vol.XV, 2008, Peeters Publishers, s.195-215.
- Davison, Roderic H., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)", Agora Kitaplığı, 2005, s.42.
- Dindar, Bilal, "Bedreddin Simavi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 5, 1992, s.334. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/5/C05001982.pdf> (erişim tarihi: 09.11.2019).
- Doğan, Vahit, "Türk Vatandaşlık Hukuku", Savaş Yayınevi, 2019, s.35.
- Edip, Ali, "Hukuk-u Düvel", 1891, s.953-957.
- Ekinci, Ekrem Buğra, "Osmanlı Hukuku", Arı Sanat Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2012, s.298.
- Erdem, B. Bahadır, "Türk Vatandaşlık Hukuku", Beta Yayınları, 2019, s.12-15.

- Erdem, Fazıl Hüsnü, “Yeni Anayasaya Doğru: Vatandaşlık. Osmanlı-Türkiye Anayasalarında Ve Yeni Anayasada Vatandaşlık”, SETA Analiz, Nisan 2012, s.6.
- Gözler, Kemal, “Türk Anayasaları”, Ekin Yayınevi, 1999, s.30-63.
- Güngör, Gülin, “Tabiiyet Hukuku”, Yetkin Yayınları, 2019, s.3-4.
- Karakoç, İrem, “Hukuk Tarihinde Vatandaşlık-Yabancılık Statüsü”, Yetkin Yayınları, 2012, s.19.
- Karpat, Kemal H., “Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma”, İmge Kitabevi, 2006, s.118.
- Kaya, Önder, “Tanzimat’tan Lozan’a Azınlıklar”, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, s.13-19.
- Kenanoğlu, M. Macit, “Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek”, Klasik Yayınları, İstanbul 2007, s.10-16.
- Kenanoğlu, M. Macit, “Tek Devlette Çok Hukuk Olabilir mi?”, Düşünen Siyaset, Ağustos-Eylül 1999, Sayı 7-8, s.124.
- Kenanoğlu, M. Macit, “Zimmi (Osmanlılarda)”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 44, 2013, s.438-440. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/44/C44023695.pdf> (erişim tarihi: 09.11.2019).
- Kennedy, David, “International Law and the Nineteenth Century: History of an Illusion”, Nordic Journal of International Law, Vol.65, 1996, s.390-391.
- Konan, Belkis, “Osmanlı Devletinde Protege (Koruma) Sistemi”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 58, Sayı 1, 2009, s.175-176.
- Kurtaran, Uğur, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 8, 2011, s.4.
- Lewis, Bernard, “İslam Dünyasında Yahudiler”, İmge Yayınları, Ankara 1996, s.13-18.
- Mumyakhmaz, Hatice Güzel, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Vatandaşlık”, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013, s.33-40.
- Nomer, Ergin, “Türk Vatandaşlık Hukuku”, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2019, s.17-26.
- Nottebohm Case, (Liechtenstein v. Guatemala), Second Phase, Judgment of April 6th, 1955, s.23.
- Ortaylı, İlber, “Osmanlı’da Azınlıklar ve Millet Sistemi”, Üç Kitada Osmanlılar, Osmanlı’yı Yeniden Keşfetmek 3, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007, s.63.

- Özel, Ahmet, "Darülharp", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1993, Cilt 8, s.536. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/8/C08003249.pdf> (erişim tarihi: 09.11.2019).
- Özel, Ahmet, "Darülislam", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1993, Cilt 8, s.542. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/8/C08003254.pdf> (erişim tarihi: 09.11.2019).
- Özel, Ahmet, "Gayri Müslim", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 13, 1996, s.418. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/13/C13004850.pdf> (erişim tarihi: 09.11.2019).
- Palabıyık, Mustafa Serdar, "International Law For Survival: Teaching International Law in The Late Ottoman Empire (1859–1922)", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 2015, Vol.78, s.271-292.
- Palabıyık, Mustafa Serdar, "The Emergence of the Idea of 'International Law' in the Ottoman Empire before the Treaty of Paris (1856)", Middle Eastern Studies, 2014, Vol.50:2, s.233-251.
- Polat, Ezgi Güzel, "Osmanlıdan Günümüze Vatandaşlık Anlayışı", Ankara Barosu Dergisi, 2011/3, s.129.
- Sambur, Bilal, "Medine Vesikasının Özgürlük ve Çoğulculuk Açısından Tahlili", Liberal Düşünce, 2014, Sayı 76, s.179-186.
- Serbestoğlu, İbrahim, "Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu", OTAM, 29/2011, s.13.
- Ulugöl, Mehmet Cem, "Osmanlı Ve Türkiye'de Vatandaşlık Kavramı, Azınlıklar Üzerinde Etkisi Ve Uygulamaları", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.32.
- Universal Declaration of Human Rights, m.15. https://www.un.org/en/udhrbook/pdf/udhr_booklet_en_web.pdf (erişim tarihi: 12.11.2019).

